

گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها -

مجتبی نوروزی، مجید برادران

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال یازدهم، شماره ۴۳ «ویژه پژوهش‌های فاطمی»، تابستان ۱۳۹۳، ص ۲۵ - ۴۴

گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها

* مجتبی نوروزی

** مجید برادران

چکیده: به استناد بسیاری از آیات و روایات، اهل‌بیت علیهم‌السلام تنها کسانی هستند که پس از خدا و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آگاهی کامل به معارف قرآن، و مراد و مقصود آیات آن دارند، و سیره تفسیری آنان راهگشای مفسران می‌باشد.

در این نوشتار، روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها با نگاهی کاربردی بررسی شده است. بر اساس این پژوهش، مهم‌ترین روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها عبارت است از: قرآن به قرآن، قرآن به سنت، قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی. و گونه‌های تفسیری ایشان شامل تأویل، جری و تطبیق، تمثیل، تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: روایات تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها / روش‌های تفسیری / گونه‌های تفسیری.

*. استادیار دانشکده تربیت مدرس مشهد.

**. دانشجوی کارشناسی ارشد.

قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی و معجزه جاویدان رسول خدا ﷺ از سوی خداوند برای هدایت انسان‌ها نازل شده است. یکی از نیازهای ضروری مردم برای رشد معنوی و بهره‌وری از هدایت قرآن، فهم مراد و مقصود آیات الهی است. خداوند به منظور بهره‌وری بهتر مردم از قرآن کریم، رسول خویش را به عنوان (مبین) این کلام معرفی کرده (نمل: ۴۴) و علم به تأویل قرآن کریم را مختصّ خویش و راسخان در علم دانسته است (آل عمران: ۷). به استناد بسیاری از روایات راسخان در علم، رسول خدا و امامان معصوم علیهم السلام هستند. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۱۳)

ائمّه علیهم السلام با توجه به نیاز بشر، به تفسیر و تبیین آیات قرآن کریم پرداخته‌اند. بر این اساس با مراجعه به اهل بیت علیهم السلام و روایات ایشان، علاوه بر دستیابی به تفسیر و تأویل درستی از قرآن کریم، می‌توان به مبانی و روش تفسیری ایشان پی برد، چرا که یکی از نقش‌های اساسی اهل بیت علیهم السلام، بیان روایت تفسیری، تعلیم اسلوب و روش فهم قرآن کریم بوده است. (مصلّائی‌پور، ۱۳۸۹، ص ۴۸)

اکنون این سؤال مطرح می‌شود که صدیقه طاهره سلام الله علیها به عنوان یکی از اهل بیت علیهم السلام، تا چه میزان به تفسیر قرآن اهتمام داشتند؟ ایشان در تفسیر قرآن از چه روش‌هایی استفاده کرده‌اند؟

این مقاله می‌کوشد تا ضمن اشاره به روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها، روش‌ها و گونه‌های تفسیری ایشان را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

تا آنجا که جستجو گردید، مسأله گونه‌شناسی و روش‌شناسی روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام به صورت روشن و مستقل مورد بحث و کنکاش قرار نگرفته است. لیکن در سال‌های اخیر، در ضمن برخی از کتب روش‌شناسی تفاسیر قرآن و یا مقالات تخصصی به صورت کلی به این موضوع پرداخته شده است. برای نمونه چند اثر به ترتیب نشر،

فهرست می‌شوند:

۱. تقلین در بیان حضرت زهرا سلام الله علیها، کبری عظیمی، انتشارات نبأ، ۱۳۸۲ ش.
۲. بررسی و تحلیل قرآنی خطبه حضرت زهرا سلام الله علیها در مسجد مدینه، زهرا دینانی دردشتی، استاد راهنما: مجید معارف، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، تابستان ۱۳۸۴ ش.
۳. اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، علی احمد ناصح، بوستان کتاب، ۱۳۸۷ ش.
۴. پژوهشی در روایات تفسیری امام‌باقر و امام‌صادق علیهما السلام، لاله افتخاری، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷ ش.
۵. روایات تفسیری شیعه، گونه‌شناسی و حجّیت، مهدی مهریزی، علوم حدیث، بهار ۱۳۸۹ ش.

پیش از ورود به بحث، لازم است دو واژه روایت تفسیری و روش تفسیری مورد تبیین و توضیح قرار گیرد. مطالب مقدماتی شایسته طرح عبارتند از: شرایط سیاسی دوران حضرت زهرا سلام الله علیها، مفاهیم، حضرت فاطمه سلام الله علیها و قرآن و سیره علمی حضرت زهرا سلام الله علیها.

مفاهیم

۱. روایت تفسیری

تعریف روایت تفسیری از آن جهت مورد اهمیت است که جداسازی انواع روایات، کمک شایانی به دانش گونه‌شناسی می‌نماید. نقطه آغازین دسته‌بندی روایات موضوعی، تعریف خاص از آن دسته است که جامع و مانع باشد. برخی بر این عقیده‌اند که هر روایتی که به گونه‌ای به تبیین مفاد آیات قرآن بینجامد، روایت تفسیری است، حتی اگر در آن هیچ اشاره‌ای به آیه نشده باشد.

حدیث تفسیری عبارت است از قول یا فعل یا تقریر معصوم یا گزاره‌ای از امور و

شؤون مربوط به معصوم که در پرتو آن جهتی از جهات معنایی قرآن مفهوم می‌گردد، این تعریف شامل دستجات حدیثی مصطلح و غیر مصطلح می‌گردد. حدیث تفسیری مصطلح، شامل احادیثی می‌شود که نظر به آیه یا آیاتی خاص داشته باشند و یا ناظر به قاعده‌ای کلی از قواعد فهم قرآن باشند. (مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۵)

در مقابل برخی دیگر روایت تفسیری را چنین معنا کرده‌اند:

مقصود از احادیث تفسیری، احادیثی است که به شأنی از شؤون آیات قرآن کریم مربوط باشد، خواه به نزول آن مربوط باشد و یا به قرائت آن. و یا به بیان معانی ظاهری آیه بپردازد و یا به بیان معانی باطنی آن. به تنزیل آیات یا به تأویل برگردد. توضیح اینکه حدیث تفسیری با وصف حدیث بودنش، شامل هر آن چیزی است که از گونه‌ای از خصوصیات و حالات معصومان علیهم‌السلام گفتارشان یا کردارشان و یا امضایشان حکایت کند و با قید تفسیری شامل احادیثی می‌گردد که ممکن است به تبیین معانی قرآن کریم مدد رسانند. احادیثی که بازگوکننده فضایل و خواص آیات و سوره‌های قرآن کریم است. (احسانی‌فرلنگرودی، ۱۳۸۵، صص ۴۶۵-۴۶۶)

تعریف دوم مناسب‌تر به نظر می‌رسد، جز آنکه روایات فضایل سور و آیات را نمی‌توان روایات تفسیری برشمرد؛ دیگر آنکه نسبت روایت با آیه در این تعریف، مشخص نشده است. از این رو باید تعریف را با قیودی کامل کرد و چنین گفت: «روایت تفسیری، روایتی است که بخشی از آیه، در آن مذکور باشد و یا روایت، ناظر به آیه‌ای باشد که خود آیه، در حدیث، مذکور نیست اما حدیث، به بیان مراد خداوند در آن آیه پرداخته و یا زمینه فهم آن را فراهم ساخته است» (مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۶).

ما بر این عقیده‌ایم که تعریف دوم، جامع و مانع است و در نتیجه مبانی قرآن‌شناختی روایات اهل بیت علیهم‌السلام نیز در این تعریف، در روایات تفسیری قرار می‌گیرد.

۲. روش تفسیری

روش، واژه‌ای فارسی و اسم مصدر کلمه رفتن است. (معین، واژه روش) و در لغت

به معنای طرز، طریقه، قاعده و قانون، راه، هنجار، شیوه، اسلوب معنا شده است (دهخدا، واژه روش). با توجه به اینکه هدف و مقصد مفسّر در تفسیر، فهمیدن معنا و مقصود آیات و آشکار کردن آن است، راهکاری که مفسّر برای فهم و آشکار کردن معنا و مقصود آیات انتخاب می‌کند و نوع تلاش و کوششی که در آن راه، برای رسیدن به آن هدف انجام می‌دهد، روش تفسیری آن مفسّر است. (بابایی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۳)

شرایط سیاسی دوران حضرت زهرا سلام الله علیها

پس از رحلت نبی اکرم ﷺ جریان رهبری جامعه اسلامی از مسیر حقیقی خویش منحرف گشت و حضرت زهرا سلام الله علیها برای اقامه بزرگترین واجب الهی یعنی امر به معروف و نهی از منکر (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۵) جهت اصلاح مسیر امامت امت اسلامی، جهاد خویش را با بهره‌گیری فراوان از آیات قرآن در خطبه فدکیه و سخنرانی خویش در جمع زنان مدینه آغاز نمود. این دوره ویژگی‌های خاصی داشت، از جمله:

۱. انحراف مسیر امامت - پس از نبوت - در جامعه اسلامی به عنوان بزرگ‌ترین منکر.
 ۲. سکوت عموم مسلمانان در برابر غاصبان خلافت و رواج بدعت‌ها.
 ۳. غصب فدک از حضرت زهرا سلام الله علیها بر خلاف آیات صریح قرآن کریم.
 ۴. کنار گذاشتن اهل بیت علیهم السلام در تمامی ارکان جامعه اسلامی.
- بنابراین اهمیت دوران حضرت زهرا سلام الله علیها و نقش مهم ایشان در گسترش روش‌های گوناگون روایات تفسیری قابل توجه است. پیش از پرداختن به روش‌شناسی روایات تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها باید به سه نکته اشاره نمود؛
- اولاً سنت، شارح قرآن است و صدور بخش مهمی از روایات اهل بیت علیهم السلام، درباره قرآن و تفسیر و تأویل است. (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۳۵، ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳۱۴)
- ثانیاً مفسران به بیان آن‌ها نیاز دارند زیرا بنا بر سخن امام باقر علیهم السلام، تفسیر قرآن بدون مراجعه به اهل بیت علیهم السلام، سبب هلاک شخص خواهد شد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۲۳۷)

ثالثاً شناخت روش تفسیری حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها، مفسران را در فهم بیش‌تر و بهتر احادیث تفسیری صادره از ایشان، یاری می‌رساند. (مؤذّب، ۱۳۹۱، ص ۶)

سیره علمی حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها

حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها علاوه بر ارشاد و هدایت فکری، علمی و دینی زنان و دختران مترقی و کمال‌طلبی همچون: اسماء بنت عمیس (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۱۹۰)، فضّه (همان، ص ۱۷۴)، ام‌سلمه (ابن‌الاثیر، بی‌تا، ج ۵، ص ۵۲۳)، برّه خزاعی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۲۵۴)، زینب دختر ابی رافع (ابن‌الاثیر، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۶۷)، سلمی ام رافع (محمّدین‌سعد، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۷) و زینب دختر علی‌ابن‌ابی‌طالب (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۹) مرجع مذهبی و پناهگاه فکری و علمی انسان‌های شایسته‌ای بودند که با خاندان وحی ارتباط داشتند. نیز مردانی نظیر سلمان فارسی (قمی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۴۵۵)، ابوذر، مقداد، عمّار، بلال و دیگر صحابه از علوم حضرتش بهره برده‌اند و به عنوان راویان حدیث از ایشان شناخته می‌شوند. همچنین به گونه‌ای غیرمستقیم پناهگاه علمی و فکری دیگر مسلمانان نیز بود و بسیاری پرسش‌ها و مفاهیم و معارف مورد نظر خویش را به وسیله دختران و زنان خویش، نزد آن حضرت طرح و پاسخ شایسته و بایسته را دریافت می‌داشتند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۸)

شاهکار علمی و فرهنگی حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها در سیره و سبک زندگی‌اش این بود که به دانش، بسیار بها می‌داد و آن را مقدّس می‌شمرد و هرگز این نعمت گران را برای فخرفروشی یا ستیزه‌جویی و کشمکش یا عوام‌فریبی نمی‌خواست. (کرمی، ۱۳۸۰، ص ۳۳۸)

نحوه مواجهه حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها در موضوعات مختلف علمی نشانگر مؤقّعیّت والای علمی آن حضرت است. به عنوان نمونه روزی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلّم) به او فرمود: آیا دوست داری نیایش و دعایی به تو بیاموزم که هیچ انسان خداجو و با اخلاصی آن را نخواهد خواند، مگر اینکه خواسته‌هایش تحقّق خواهد پذیرفت؟ حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها فرمود: پدرم بیاموزید؛ چرا که چنین چیزی از دنیا و آنچه در آن

است برای من دوست داشتنی تر است. «یا اَبه لهذا اَحَبَّ اليَّ من الدُّنْيا و ما فیها» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۲، ص ۴۰۵).

فاطمه زهرا سلام الله علیها سرچشمه زلال معارف اسلامی و مفسر قرآن کریم بودند. او معلّمی است که علم خود را از منابعی چون قرآن، پیامبر اسلام ﷺ و جبرئیل و ملائکه الهی گرفته است. (ابن بابویه، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۸۲؛ شیخ مفید، الاختصاص، ۱۴۱۳، ص ۳۲۹) جلوه‌های متعدد شخصیت علمی حضرت زهرا سلام الله علیها در سیره نظری و عملی ایشان مشهود است. به طور کلی می‌توان نمودهای ظاهری اهمّیت علم در سیره ایشان را در ذیل این عناوین ترسیم نمود: ارزش علم؛ فضیلت عالم؛ صحیفه حضرت زهرا سلام الله علیها؛ خطابه‌ها؛ سخنان؛ شعرها و وصایای عالمانه. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۴۲)

حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها و قرآن

۱. معیت و همتایی با قرآن

فاطمه زهرا سلام الله علیها از یک سو با قرآن کریم معیت دارد و از سوی دیگر، همتای قرآن کریم می‌باشد. (صادق‌ارزگانی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۵) پیامبر اعظم ﷺ درباره معیت فاطمه سلام الله علیها و اهل بیت علیهم السلام با قرآن فرمود: هولاء و فاطمة و هي الزّهره عترتي و اهل بيتي، هم مع القرآن، و القرآن معهم، لا یفترقان حتّی یردا علیّ الحوض. (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۱۷)

بعلاوه فاطمه سلام الله علیها همتای قرآن کریم است. خود آن حضرت خطاب به امیرمؤمنان علی علیه السلام فرمود: «اعلمْ یا ابا الحسن انّ الله تعالی خلق نورِی و کان یسبحُ الله جلّ جلاله، ثمّ اودعه شجرةً من شجر الجنّة فأضاءت. فلما دخل ابي الجنّة أوحى الله تعالی الیه إلهاماً أن اقتطف الثمرة من تلك الشجرة و أدّرها فی لهواتک، ففعل. فأودعني الله سبحانه صلب ابي ﷺ ثمّ اودعني خدیجة بنت خویلد فوضعتني و أنا من ذلك النور.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۸) معلوم می‌گردد که نور وجود فاطمه سلام الله علیها همانند نور قرآن کریم در معیت نور وجود پیامبر ﷺ نازل گردیده و این زیباترین نمونه همتایی فاطمه سلام الله علیها با قرآن

است. (صادقی ارزگانی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸)

۲. جایگاه حضرت فاطمه سلام الله علیها در آیات قرآن

نام حضرت زهرا سلام الله علیها در قرآن کریم به طور مستقیم اشاره نشده است، اما آیات بسیاری در شأن آن حضرت نازل شده است و در آیات و سوره‌های متعددی شأن و منزلت ایشان به تصویر کشیده شده است.

حضرت زهرا سلام الله علیها طبق آیات قرآن، دارای مقام عصمت بوده (احزاب: ۳۳) و در نتیجه اقوال ایشان حجت می‌باشد. بدین جهت روایات تفسیری ایشان مانند دیگر اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر قرآن - طبق دیگر قواعد دانش فقه الحدیث - مورد استناد می‌باشد (خویی، ۱۴۰۱، ص ۳۹۸). ما در این مختصر به آیاتی از قرآن کریم که در مقام معرفی اهل بیت علیهم‌السلام آمده است، اشاره می‌کنیم. و در نتیجه مقام حضرت زهرا سلام الله علیها به عنوان یکی از اهل بیت علیهم‌السلام، روشن خواهد شد.

۱- (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا) (احزاب: ۳۳) کلینی در جلد اول - بابُ مَا نَصَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ رَسُولُهُ عَلَى الْأَئِمَّةِ علیهم‌السلام وَاحِدًا فَوَاحِدًا - کتاب کافی به روایاتی در شأن پنج تن آل عبا اشاره کرده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۸۷) همچنین در منابع اهل سنت (ترمذی، ۱۴۰۸، ج ۵، صص ۳۲۸، ۶۲۲، ۶۵۷، ابن حنبل، ۲۰۰۵، ج ۶، ص ۲۹۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۲۲، ج ۳، صص ۳۵۸-۳۵۷) به آن اشاره شده است.

۲- (فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَ أَبْنَاءَكُمْ وَ نِسَاءَنَا وَ نِسَاءَكُمْ وَ أَنْفُسَنَا وَ أَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ) (آل عمران: ۶۱). این آیه در مورد مباحثه از حوادث مشهور و قطعی تاریخ اسلام است، تا آنجا که حاکم نیشابوری در خصوص این ماجرا، ادعای تواتر کرده است (حاکم نیشابوری، ۱۹۷۷، ص ۵۰). ابن بابویه در عیون اخبار الرضا - باب ذکر مجلس الرضا علیه‌السلام مع المأمون فی الفرق بین العتره و الأئمه - به روایاتی چند در بیان عظمت اهل بیت علیهم‌السلام و صدیقه طاهره سلام الله علیها براساس این آیه اشاره کرده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۳۱).

زمخشری این ماجرا را مهم‌ترین دلیل بر فضل و برتری اصحاب کساء می‌داند. (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹۳، خازن، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۵۴)

۳- (فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ) (بقره: ۳۷). کلینی در باب حَدِيثُ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - به حدیثی اشاره می‌نماید که در آن خدای متعال، حضرت آدم علیه السلام را فرمان می‌دهد که او را به وسیله پنج تن آل عبا علیهم السلام بخواند، تا توبه آدم علیه السلام پذیرفته شود. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۳۰۴)

۴- (وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ) (بقره: ۱۲۴). ابن بابویه در کتاب الخصال - باب الكلمات التي ابتلى إبراهيم ربّه بهن فَأَتَمَّهُنَّ خمس - و کمال الدین و تمام النعمة به ذکر روایاتی می‌پردازد که مراد از آن کلمات، نام‌های محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام بوده است. (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۳۰۵-۳۰۴ و نیز رک: همو: ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۵۸)

۵- (قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى) (شوری: ۲۳). کلینی در جلد ۱ و ۸ کافی به روایاتی اشاره می‌نماید که مراد از مودّتی که در آیه اشاره شده است، اهل بیت علیهم السلام و اصحاب کساء می‌باشند. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۱۴، ج ۸، ص ۹۳) در منابع اهل سنت (سیوطی، ۱۹۹۳، ج ۷، ص ۳۴۸، نسفی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۱۵۴، بیضاوی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۳۶۲) به این مهم اشاره شده است.

۶- (وَ يُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا) (انسان: ۸-۹). شیخ طوسی در کتاب الامالی حدیثی را نقل می‌فرماید که به اطعام پنج تن آل عبا علیهم السلام اشاره شده است. (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۵۵۰) در منابع اهل سنت (فخررازی، ۱۴۱۳، ج ۳۰، ص ۲۴۴؛ فراء بغوی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۴۲۸؛ حاکم حسکانی، ۱۳۹۳، ج ۲، صص ۳۱۰-۲۲۹) نیز به نیکوکاری بزرگ اهل بیت علیهم السلام اشاره شده است.

۳. استشهاد و استدلال به آیات قرآن

در کلام حضرت زهرا سلام الله علیها استشهاد به آیات قرآن و کار بردن تعبیر قرآنی فراوان دیده می‌شود. آن بزرگوار در خطابه مشهور خود در مسجد مدینه به حدود

بیست آیه از قرآن استشهاد نمودند و در خطابه‌ای که در جمع زنان مهاجر و انصار ایراد فرمودند، ده آیه از قرآن را تلاوت نمودند. ایشان در دفاع از ولایت علی علیه السلام، اثبات وجود ارث برای ذریه پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، ضمن مواظ و گاه در بیان حالات خویش به آیات الهی استناد جسته‌اند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۳)

نوع استشادات حضرت زهرا سلام الله علیها به آیات قرآن به سه شکل قابل دسته‌بندی است:

۱. استشهاد به شیوه جری و تطبیق؛ ۲. استشهاد به مفهوم التزامی آیه؛ ۳. استشهاد به ظاهر آیه.

آیاتی که در کلام حضرت زهرا سلام الله علیها تلاوت شده است، در بیشتر موارد دارای سبب نزول خاصی بوده‌اند که آن حضرت علیها السلام بواسطه آشنایی و تسلط فوق‌العاده نسبت به مفاهیم آیات، به مناسبت‌های مختلف و به منظور تأیید کلمات خود به شیوه (جری و تطبیق) به آنها استناد نموده‌اند. در برخی موارد ایشان مفهوم التزامی آیات را مورد نظر قرار داده‌اند و گاه نیز به ظاهر آیه احتجاج نموده‌اند. بخش وسیعی از خطابه‌های آن حضرت، در دفاع از ولایت علی علیه السلام و اثبات امامت آن حضرت ایراد شده است. ایشان در این موارد نیز به آیات قرآن استشهاد نموده و توان هرگونه پاسخی را از مدعیان خلافت سلب نمودند. (همان، صص ۱۴۴-۱۴۵)

بر اساس شمارش نگارنده، در مجموع سخنان حضرت زهرا سلام الله علیها ۵۴ آیه در ۳۱ سوره مورد استناد قرار گرفته است. (قصص/ ۶۸، حج/ ۴۶، نور/ ۶۳، آل عمران/ ۳۷، ۸۵، ۱۰۳، ۱۰۲، ۱۴۴، فاطر/ ۲۸، توبه/ ۱۳، ۴۹، ۱۲۸، ۶۰، مائده/ ۵۰، ۶۴، ۸۰، ۱۱۴، نمل/ ۱۶، مریم/ ۵، ۶، ۲۷، انفال/ ۴۱، ۷۵، ۲۶، نساء/ ۱۱، بقره/ ۱۲، ۱۸۰، ۱۷۷، انعام/ ۶۷، ابراهیم/ ۸، شعراء/ ۲۲۷، یوسف/ ۱۸، غافر/ ۷۸، اعراف/ ۹۶، زمر/ ۵۱، ۴۷، رعد/ ۵، کهف/ ۵۰، ۱۰۴، یونس/ ۳۵، جاثیه/ ۲۷، هود/ ۲۸، ۳۹، ۱۲۱، ۱۲۲، محمد/ ۲۴، ۸، صف/ ۸، شوری/ ۲۳، احزاب/ ۳۳، مطففین/ ۱۴، حشر/ ۷، همزه/ ۶، ۷)

در این مقاله ابتدا به روش‌های عمده تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها - تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، تفسیر به تاریخ و تفسیر کلامی - اشاره خواهیم کرد و سپس به گونه‌های تفسیری ایشان می‌پردازیم.

روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها

حضرت زهرا سلام الله علیها از روش‌هایی متفاوت برای تفسیر قرآن استفاده می‌کردند که می‌توان به روش‌های تفسیر قرآن به قرآن، تفسیر قرآن به سنت، تفسیر قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی اشاره کرد.

۱- تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر قرآن به قرآن، گاه از باب بیان مجمل و مبین، عام و خاص، ناسخ و منسوخ، مطلق و مقید، تأثیر یک قرائت بر فهم آیه و مواردی مشابه است.

حضرت زهرا سلام الله علیها بارها از قرآن برای تفسیر آیات الهی استفاده نموده‌اند. بهره‌گیری از این شیوه در کلام صدیقه طاهره سلام الله علیها گاه با اشاره به دو آیه و گاه با احتجاج به ظاهر آیه و پاسخ‌گویی با قرآن صورت پذیرفته است.

۱. حضرت زهرا سلام الله علیها با اشاره به آیه (أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا) (کهف: ۱۰۴) مهاجرین و انصار را با استشهاد به آیه (أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ) (بقره: ۱۲) همچون اهل کتابی می‌داند که به خدای خود کافر شده است و یا منافقی که در زمین فساد می‌کند. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۹)

۲. در احتجاج حضرت زهرا سلام الله علیها با ابوبکر برای اثبات حق ارث خویش با بیان این مطلب که آیا عمداً کتاب خدا را رها کرده اید و پشت سر انداخته‌اید، به آیاتی همچون (وَوَرَّثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ) (نمل: ۱۶) و (رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي وَ يَرِثْ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ) (مریم: ۵-۶) برای اثبات ارث انبیاء برای فرزندان خویش بهره می‌گیرد. نیز با استشهاد به آیاتی همچون (وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ) (انفال: ۷۵) و

(يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ) (نساء: ۱۱) و (إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأُولَادَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ) (بقره: ۱۸۰) برای تفسیر قرآن به قرآن و اثبات ارث خویش از جانب رسول اکرم ﷺ اشاره کرد. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۲)

۲ - تفسیر قرآن به سنت

سنت در اصطلاح از نظر شیعه به نفس قول، فعل و تقریر معصوم ﷺ گفته می شود (سبحانی، ۱۴۱۹، ص ۱۹). بنابراین، سنت، واقع امر است که در عصر معصوم ﷺ و به وسیله وی انجام گرفته است. (همان) حدیث، سنت را در قالب کلام گزارش می کند؛ یعنی سنت قولی، از جنس سخن است و سنت فعلی، از جنس عمل، و تقریر هم که تأکید است می تواند از نوع فعل باشد (نفیسی، ۱۳۸۸، ص ۳۵). در این روش، اهل بیت ﷺ در تفسیر آیه به سنت پیامبر ﷺ و یا دیگر امامان معصوم ﷺ استناد کرده و به مدد آن، آیه را تبیین و تفسیر نموده اند. (ناصح، ۱۳۸۷، ص ۱۱۰)

در سیره حضرت زهرا سلام الله علیها نیز این شیوه تفسیری مشاهده می شود. ایشان هنگامی که آیه (لا تجعلوا دعاء الرسول بینکم کدعاء بعضکم بعضاً) (نور: ۶۳) نازل شد، پیامبر اکرم ﷺ را با لفظ (یا رسول الله) مورد خطاب قرار دادند که با اعراض ایشان مواجه گردیدند؛ زیرا رسول اکرم ﷺ شأن نزول این آیه را در ارتباط با حضرت زهرا سلام الله علیها و حضرت علی ﷺ و نسل ایشان ندانستند، بلکه برای جفاکاران قریش نازل شده است. نبی اکرم ﷺ از حضرت زهرا سلام الله علیها درخواست نمودند ایشان را با عبارت (یا ابة) مورد خطاب قرار دهد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۳۲۰). در این عبارت، سنت قولی رسول اکرم ﷺ مورد استناد قرار گرفته است.

۳ - تفسیر قرآن به تاریخ

یکی از راه هایی که قرآن برای هدایت بشر استفاده کرده، بیان جریانات تاریخی و سرگذشت ملل پیشین است. خداوند رهاورد این شیوه را آشنایی مردم با سرنوشت

گذشتگان و پندگرفتن از آن می‌داند؛ آنجا که می‌فرماید: (لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِّلسَّائِلِينَ) (یوسف: ۷). این روش با توجه به تاریخ و قصص گذشتگان یک سلسله آیات را تبیین نموده و با اتکا به حوادث و رویدادها، آن‌ها را روشن می‌سازند.

۱. حضرت زهرا سلام الله علیها در مواردی از خطبه‌های خویش به این شیوه روی آورده‌اند. از جمله برای یادآوری اوضاع قبل از اسلام به بخشی از آیه (وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ) (آل عمران: ۱۰۳) اشاره فرمودند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۰). هدف از این شیوه در کلام صدیقه طاهره سلام الله علیها بیان مشکلات دینی و فرهنگی قبل از اسلام یا تاریخ صدر اسلام می‌باشد.

۲. در مثالی دیگر ایشان با اشاره به آیه (تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ) (انفال: ۲۶) که مربوط به روزگار ابتدای اسلام و قبل از هجرت است؛ آنگاه که مسلمانان در میان مشرکین عرب محصور بودند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۱۳)، مخاطبین خویش را به نعمت وجود نبی اکرم ﷺ متذکر می‌سازد. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۰)

۴. تفسیر کلامی

یکی از جایگاه‌های اهل‌بیت ﷺ، مرزبانی از اعتقادات قرآنی و نظارت بر روند اندیشه دینی در جامعه مسلمانان می‌باشد، لذا یکی از روش‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها، تفسیر کلامی است.

۴-۱) احتجاج به آیات قرآن در اثبات عصمت اهل‌بیت ﷺ

ایشان در پاسخ به درخواست شاهد برای اثبات حق فدک برای خویش، با استشهاد به عبارت (اتَى مَنْ أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْهُمْ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَطَهَّرَهُمْ تَطْهِيراً) (برگرفته از آیه ۳۳ سوره احزاب) در مقام اثبات عصمت اهل‌بیت ﷺ بودند و در پایان با اشاره به نتیجه حاصل از آیه - عصمت اهل‌بیت ﷺ - عدم جواز درخواست شاهد از اهل‌بیت ﷺ را برداشت کردند زیرا آنان از هر بدی و زشتی معصوم هستند و نیاز به شاهد ندارند.

۴-۲) احتجاج به قرآن برای معرفی خویش

حضرت زهرا سلام الله علیها برای معرفی خویش به آیه (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ) (توبه: ۱۲۸) استشهاد نمودند، زیرا ایشان فرزند رسولی است که در آیه به آن اشاره شده است. در ادامه عصمت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را اثبات کردند. ایشان از این نتیجه برای صحت سخنان بعدی خود بهره جستند؛ زیرا اگر عصمت پیامبر صلی الله علیه و آله اثبات شود؛ روایات نبی اکرم صلی الله علیه و آله در بیان عصمت و عظمت حضرت زهرا سلام الله علیها نیز اثبات می گردد و این بهترین اتمام حجت در برابر مخالفین است. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۰)

گونه‌های تفسیری حضرت زهرا سلام الله علیها

روایات تفسیری به اعتبارات گوناگونی قابل تقسیم است. گاهی به اعتبار موقعیت‌هایی که اهل بیت علیهم السلام در آن واقع می شدند، موقعیت‌هایی مانند مقام احتجاج، پاسخ اقناعی به مخاطب، برداشت اقتباسی از آیه و گاهی هم در مقام بیان معانی باطنی آیات یا بیان جری و انطباق و گاهی به اعتبار روش بیانی اما در بهره گیری از تمثیل، استعاره و جز این‌ها. (رستم نژاد، ۱۳۸۸، ص ۲۹) به عبارت دیگر گونه‌های تفسیری روایات، ناظر بر کارکردهای متفاوت آنها می باشد.

۱. جری و تطبیق

جری و تطبیق یکی از اصطلاحات متداول میان قرآن پژوهان معاصر است. منشأ آن حدیثی است که در توصیف قرآن می فرماید: یجری کما یجری الشمس و القمر. (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۸۹) علامه طباطبایی اثر قاعده جری و تطبیق را در توسعه مصادیق و مفاهیم قرآن و در نتیجه جاودانگی آن مهم می داند. از نظر ایشان قرآن از نظر انطباق بر مصادیق و بیان حال آن‌ها از وسعت و مجال خاصی برخوردار است و هیچ یک به مورد نزول

خاص اختصاص ندارد، بلکه در هر موردی که با مورد نزول آن از جهت ملاک، متحد است، جاری می‌شود و این همان قاعده جری است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۶۷)

اینگونه تفسیری در کلام حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها جایگاهی بسیار بلند دارد تا آنجا که به جرأت می‌توان گفت از لحاظ کمی از دیگر گونه‌ها بیش‌تر است. برای نمونه به دو مثال اشاره می‌کنیم.

حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها در انتقاد شدید به مهاجرین و انصار در قبول دعوت شیطان و در نتیجه نادیده گرفتن حقوق اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و غصب و ظلم به ایشان (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۱) به آیه (أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ) (توبه: ۴۹) اشاره دارد که در مورد گروهی از منافقین نازل شده است. حضرتش اغراض شوم مخالفین ولایت علی (علیه‌السلام) را به منویات منافقین در زمان حیات پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) تشبیه نموده و حال آنان را در مخالفت حکم الهی با حال منافقان منطبق می‌داند و از باب (جری و تطبیق) است. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۶)

نمونه‌ای دیگر از این گونه، اشاره به آیه (أَلَا تَقَاتِلُونَ قَوْمًا نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِإِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدُّوْكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ أَتَخْشَوْنَهُمْ فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) (توبه: ۱۳) است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۳). حضرت زهرا سلام‌الله‌علیها با تلاوت آیه فوق، عمل مدعیان خلافت را با عمل یهودیان پیمان‌شکن (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۷) یا قریش (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۵۵) منطبق دانسته و مردم را به مقابله با اقدامات آنان و دفاع از ولایت علی (علیه‌السلام) تحریض نمودند. (عظیمی، ۱۳۸۲، ص ۹۹)

۲. تأویل

از نظر علامه طباطبایی تأویل قرآن عبارت است از حقایق خارجی که آیات قرآن در معارف، شرایع و سایر بیاناتش بدان مستند است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۳). برخی برای تأویل، دو معنا ارائه داده که اولی به آیات متشابه و دیگری مربوط به همه آیات قرآن است: توجیه متشابه به یک وجه صحیح، معانی ثانوی کلام (معرفت، ۱۴۱۱، ج ۳، صص ۲۸-۳۰).

در نهایت می توان تأویل را چنین دانست: رسیدن به معانی درونی و پایانی آیه و یا رسیدن به مراد نهایی خداوند متعال و یا در مواردی به معنای آگاهی از مصادیق پنهان آیه (مؤدب، ۱۳۸۸، ص ۳۴).

حضرت زهرا سلام الله علیها با اقتباس از آیه ۴۷ سوره زمر (وَبَدَأَ لَكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَحْتَسِبُونَ) و اشاره به آیه (وَ خَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ) (غافر: ۷۸) خطاب به منافقان می فرماید: از سوی پروردگارتان برای شما اموری ظاهر می شود که هرگز گمان نمی کنید. در نتیجه تأویل این آیه را در مورد منافقان زمان خویش می دانند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹، ص ۲۳۳)

در قسمتی دیگر ایشان به آیه (يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ) (جاثیه: ۲۷) استشهاد نمودند. قرآن کریم کسانی را که حق را باطل جلوه می دادند در روز قیامت، زیانکار توصیف می نماید. صدیقه طاهره سلام الله علیها نیز تأویل آن را در مورد افرادی می داند که از یاری حق (قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: عَلَيَّ مَعَ الْحَقِّ وَ الْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ يَدُورُ حَيْثُمَا دَارَ) (مفید، الفصول المختارة، ۱۴۱۳، ص ۹۷) اعراض کردند و به باطل - پذیرش ولایتی جز امیرمؤمنان (ع) - گرویدند، در ادامه حضرت زهرا سلام الله علیها به دو آیه اشاره می کند: (وَ لَا يَنْفَعُكُمْ إِذْ تَنْدَمُونَ وَ (لِكُلِّ نَبِيٍّ مُسْتَقَرٌّ وَ سَوْفَ تَعْلَمُونَ) (انعام: ۶۷) و (مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَ يَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ) (هود: ۳۹) که تهدید صریح به وقوع عذاب الهی برای منافقان و عذاب دنیوی و اخروی آمده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۲). حضرتش تأویل این دو آیه را نیز در مورد منحرفین از ولایت راستین می دانند.

۳ - بیان تمثیل

یکی از مفیدترین راه های القاء مطلب بر مخاطب به کارگرفتن تمثیل و تشبیه است. این شیوه راه رسیدن به مقصود را کوتاه می سازد و قرآن در مواردی (بقره: ۲۶۵ - ۲۶۶، آل عمران: ۴۵-۴۷، انعام: ۱۲۲) به منظور ملموس ساختن آموزه های خود، از این وسیله استفاده کرده

است. (افتخاری، ۱۳۸۷، ص ۷۸). هدف از تشبیه و تمثیل، اظهار مطالب مشکل در قالب عبارات روشن و خارج ساختن آن از ابهام به مرحله روشنایی و وضوح است، خواه هر دو طرف تشبیه محسوس یا معقول و یا متفاوت باشند. (خاکپور، ۱۳۹۱، ص ۹۸)

حضرت زهرا سلام الله علیها با توییح منافقین و اشاره به آیه (أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَي الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمْ مَنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدِيَ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ) (یونس: ۳۵) (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۹)، در قالب بیان تمثیل به تفسیر آیه پرداختند. به عبارت دیگر انتخاب زمامداری شایسته که خود هدایت یافته است و قدرت هدایت دیگران را نیز دارد، یا زمامداری نالایق تفاوت ندارد؟ صدیقه طاهره سلام الله علیها با طرح یک سؤال به وسیله آیه قرآن، تفاوت دو گزینش را متذکر می شوند. (عظیمی، ۱۳۸۲، صص ۱۰۹-۱۰۸)

۴- تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه

گاهی اوقات اهل بیت (علیهم السلام) با اشاره به آیه ای از قرآن کریم، مخاطب را به عمل کردن بر لوازم آیه فرا می خوانند و در نتیجه آیه را تبیین می فرمودند.

حضرت زهرا سلام الله علیها در ابتدای خطبه در مسجد مدینه، به فلسفه تشریع احکام پرداختند و سپس فرمودند:

«وَحَرَّمَ اللَّهُ الشِّرْكَ إِلَّا خُلَاصًا لَهُ بِالرُّبُوبِيَّةِ، فَاتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (آل عمران: ۱۰۲) وَ أَطِيعُوا اللَّهَ فِيمَا أَمَرَكُمْ بِهِ وَ نَهَاكُمْ عَنْهُ فَإِنَّهُ (إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ) (فاطر: ۲۸) (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۹)

ایشان ابتدا حرمت شرک را از سوی خدا، عامل اخلاص در ربوبیت دانسته و سپس با استفاده از مفهوم التزامی یک آیه قرآن، لازمه اخلاص را ترس از خدا و تسلیم محض او بودن، دانسته اند. آنگاه با تلاوت آیه ای دیگر، حاضران را به تحصیل معرفت حق دعوت می نمایند؛ چرا که انسان های عارف به حق، خشیت بیشتری از خداوند دارند. (عظیمی، ۱۳۸۲، صص ۱۳۶-۱۳۵)

نتیجه‌گیری

۱. در روایات فراوانی به معیت و همتایی حضرت زهرا سلام الله علیها و قرآن کریم اشاره شده است.
۲. آیات بسیاری از قرآن اشاره به فضایل و خصوصیات حضرت زهرا سلام الله علیها دارد.
۳. قرآن کریم در سخنان و روایات حضرت زهرا سلام الله علیها جایگاه ویژه و بایسته‌ای دارد. صدیقه طاهره سلام الله علیها در سخنان خود مانند خطبه فدکیه در موارد بسیاری به آیات قرآن استدلال کرده است.
۴. آن حضرت از روش‌های متفاوت تفسیری مانند تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، قرآن به تاریخ و تفسیر کلامی استفاده کرده است.
۵. ایشان از گونه‌های تفسیری جری و تطبیق، تأویل، تمثیل و تفسیر بر اساس دلالت التزامی آیه بهره برده است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.
۱. آلوسی، محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۲. ابن‌الثیر، أسد الغابة، دارالکتب العربی، بیروت، {بی تا}.
۳. ابن‌بابویه، محمد بن علی، الخصال، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ اول، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۲ش.
۴. _____، عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، مصحح: مهدی لاجوردی، چاپ اول، جهان، تهران، ۱۳۷۸ق.
۵. _____، کمال الدین و تمام النعمه، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، اسلامیه، تهران، ۱۳۹۵ق.
۶. _____، علل الشرایع، چاپ اول، داوری، قم، ۱۳۸۵ ش.
۷. _____، من لایحضره الفقیه، مصحح: علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۳ق.

۸. ابن حنبل، احمد، المسند، بيت الافكار الدولية، بيروت، ۲۰۰۵م.
۹. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب عليه السلام، چاپ اول، علامه، قم، ۱۳۷۹ ق.
۱۰. احسانی فر لنگرودی، محمد، اسباب اختلاف الحديث، دارالحديث، قم، ۱۳۸۵ش.
۱۱. افتخاری، لاله، پژوهشی در روایات تفسیری امام باقر و امام صادق عليهما السلام، چاپ اول، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، قم، ۱۳۸۷ش.
۱۲. بابایی، علی‌اکبر، بررسی مکاتب و روش‌های تفسیری، چاپ اول، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۱ش.
۱۳. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، محقق: جلال‌الدین محدث، چاپ دوم، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۷۱ق.
۱۴. بیضاوی، ابوسعید عبدالله بن عمر، انوارالتنزیل و اسرارالتأویل، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۱۵. ترمذی، محمد بن عیسی، السنن، تحقیق احمد محمدشاکر، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، اسراء، قم، ۱۳۷۸ش.
۱۷. حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی آیات النازلة فی اهل بیت، موسسه الاعلمی، بیروت، ۱۳۹۳ق.
۱۸. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، معرفة علوم الحديث، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۹۷۷م.
۱۹. _____، المستدرک علی الصحیحین، دارالفکر، بیروت، ۱۴۲۲ق.
۲۰. خازن، علاء‌الدین علی بن محمد، لباب‌التأویل (مشهور به تفسیر خازن)، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
۲۱. خمینی، روح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، ۱۳۷۷ ش.
۲۲. خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، انوارالهدی، قم، ۱۴۰۱ ق.
۲۳. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۲۴. رستم نژاد، مهدی، گونه شناسی روایات تفسیری، حسناء، شماره ۱، (تابستان ۱۳۸۸ش)
۲۵. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ ق.
۲۶. سبجانی، جعفر، اصول الحديث و احکامه فی علم الذرایة، چاپ دوم، مؤسسه الامام الصادق، قم، ۱۴۱۹ق.
۲۷. سیوطی، جلال الدین، الدرالمثور فی التفسیر بالمأثور، دارالفکر، بیروت، ۱۹۹۳م.
۲۸. صادقی ارزگانی، محمد امین، شناخت عارفانه حضرت زهرا سلام الله علیها، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۲ش.
۲۹. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ق.
۳۰. طبرسی، احمد بن علی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، مصحح: محمدباقر خراسان، انتشارات مرتضی، مشهد، ۱۴۰۳ق.

۳۱. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تحقیق: محمدجواد بلاغی، چاپ سوم، ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۲ ش.
۳۲. طوسی، محمد بن الحسن، **الامالی**، چاپ اول، دار الثقافة، قم، ۱۴۱۴ ق.
۳۳. عظیمی، کبری، **ثقلین در بیان حضرت زهرا سلام الله علیها**، چاپ اول، نبأ، تهران، ۱۳۸۲ ش.
۳۴. فخر رازی، محمد بن عمر، **مفاتیح الغیب**، دارالمعرفة، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
۳۵. فراء بغوی، حسین بن مسعود، **معالم التنزیل**، دارالمعرفة، بیروت، ۱۴۱۳ ق.
۳۶. قمی، عباس، **سفینه البحار والمدینه الحکم والآثار**، چاپ اول، اسوه، قم، ۱۴۱۴ ق.
۳۷. کرمی، علی، **سیره و سیمای ریحانه پیامبر ﷺ**، چاپ اول، دلیل ما، قم، ۱۳۸۰ ش.
۳۸. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، مصحح: غفاری و آخوندی، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۳۹. مجلسی، محمدباقر، **بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار**، چاپ دوم، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۴۰. محمد بن سعد، **الطبقات الکبری**، دار صادر، بیروت، {بی تا}.
۴۱. معرفت، محمدهادی، **التمهید فی علوم القرآن**، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۱ ق.
۴۲. مصلائی پوریزدی، عباس، **گونه شناسی روایات تفسیری امام رضا (ع)**، دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال دوم، شماره ۳، (بهار و تابستان ۱۳۸۹ ش).
۴۳. معین، محمد، **فرهنگ فارسی**، سپهر، تهران، ۱۳۷۱ ش.
۴۴. مفید، محمد بن محمد، **الاختصاص**، چاپ اول، المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید، قم، ۱۴۱۳ ق.
۴۵. _____، **الفصول المختارة**، مصحح: علی میرشریفی، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ ق.
۴۶. مهریزی، مهدی، **روایات تفسیری شیعه، گونه شناسی و حجیت**، علوم حدیث، شماره ۵۵، (بهار ۱۳۸۹ ش).
۴۷. مؤذّب، رضا، **اویسی، کامران، گونه شناسی و روش شناسی روایات تفسیری امام صادق (ع)**، پژوهش نامه قرآن و حدیث، شماره ۱۰، (بهار و تابستان ۱۳۹۱ ش).
۴۸. مؤذّب، رضا، **مبانی تفسیر قرآن**، دانشگاه قم، قم، ۱۳۸۸ ش.
۴۹. ناصح، علی احمد، **اعتبار و کاربرد روایات تفسیری**، چاپ اول، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷ ش.
۵۰. نفیسی، شادی، **درایة الحدیث: بازپژوهی مصلحات حدیثی در نگاه فریقین**، چاپ دوم، سمت و دانشکده علوم حدیث، تهران، ۱۳۸۸ ش.